

"נקודת מפנה (2)" במוכנות החזית האזרחית? תרגיל העורף הגדול: לקחים עיקריים

מאיר אלרן

ב־6-10 באפריל 2008 נערך תרגיל היערכות העורף לשעת חירום. התרגיל, שהוגדר כ"גדול מסוגו" שהתקיים בארץ אי פעם, אמור היה להתבסס על הלקחים המרכזיים שהופקו בעקבות הליקויים שהתגלו במלחמת לבנון השנייה¹ בתחום ניהול החזית האזרחית.² בין החשובים שבהם: הקמת רשות החירום הלאומית (רח"ל), כגורם האמון על תכלול (אינטגרציה) ותאום פעולותיהם של כל הגורמים הרבים האמורים לתת מענה לאתגרים שיוצבו בפני החזית האזרחית בעת מתקפת אויב (וסיכונים חמורים אחרים, כמו אסונות טבע ומפגעים המוניים).

שורה של אירועים שתורגלו בשטח, באתרים שונים, כחלק מהמתאר הכולל של התרגיל. בחלק זה תורגלו בפועל כוחות של פיקוד העורף ושל הגופים האחרים המופקדים על טיפול בפגיעות המוניות, כמו משטרת ישראל, מד"א, כיבוי אש ואחרים.

החידוש העיקרי בתרגיל היה שזו לראשונה הופעלה המערכת המתאמת – רשות החירום הלאומית – כתווך מוביל ומוסמך מול מקבלי ההחלטות בממשלה ובמשרד הביטחון מצד אחד ומול גופי ההפעלה בשטח מצד שני. זאת, מתוך כוונה להפיק לקחים שיסייעו לבניית הרשות בהמשך דרכה, כולל מיסודה התחיקתי במסגרת חוק העורף, שסגן שר הביטחון, המופקד במשרד הביטחון על תחום החזית האזרחית, צופה קבלתו תוך שלוש שנים. כל שאר הגורמים האמורים לנהל את האירועים באתרי הפגיעה השונים פעלו על פי דפוסים מוכרים מהעבר.

התרגיל לווה בכיסוי תקשורתי נרחב, הן בשל המאמצים של משרד ראש הממשלה ומשרד הביטחון, שחתרו לייצר תמונה של התקדמות

רחיש האיום שתורגל במסגרת "נקודת מפנה" התבסס על עימות צבאי בין ישראל לשכנותיה הפלסטינים (מעזה), חזבאללה (מלבנון) והסורים. האיום האיראני לא נכלל בתרחיש. הקו המוביל בנתוני ההפעלה של האויב היה חשיפת מרבית שטח המדינה ותושביה, במקביל, לטילים ורקטות, על פי מצאי החימוש המצוי בידיו, תוך שימוש סורי גם בראשי קרב כימיים. התקיפות על היעדים האזרחיים התאפיינו ברציפות ובכמות גדולה. בהתאם, מספר הנפגעים היה רב.³

התרגיל הוכן ונוהל על ידי רח"ל, שהייתה גם הגורם המתורגל העיקרי.⁴ הוא כלל שני חלקים עיקריים: הראשון – כתרגיל מטות (על בסיס הזרמת נתונים מהמנהלת), שהחל בכמה סבבים של דיונים, הערכות וקבלת החלטות עקרוניות, בריכוז משרד הביטחון – עוד לפני פתיחת התרגיל – ודימה חמישה ימי לחימה ותקיפות נמשכות כנגד יעדים שונים בחזית האזרחית. שיאו של חלק זה היה בשיבת הקבינט שנערכה, זו לראשונה, לצורך קבלת החלטות לגבי ניהול הלחימה. החלק השני כלל

ת

**מלחמת לבנון
השנייה אכן יצרה
הבנה חדשה,
עמוקה וממשית,
הן בציבור הרחב
והן בקרב מקבלי
ההחלטות לגבי
חיוניותה של
החזית האזרחית,
כמרכיב מקביל
בחשיבותו לחזית
הצבאית**

והישגים בתחום של הגנת החזית האזרחית, והן בשל התהודה החיצונית שנוצרה סביב התרגיל בנסיבות הביטחוניות המיוחדות של התקופה.⁵ בכל מקרה, נוצר רושם של כיסוי תקשורתי חורג. יש שהתייחסו בנימה ביקורתית לחלק ממרכיביו, אם ככזה העלול ליצור מצג מוגזם של רמת המוכנות של החזית האזרחית ואם ככזה העלול ליצור תחושות של חרדה בציבור.

על רקע מטרותיו, היקפו והכיסוי התקשורתי של התרגיל, מציע המאמר תשובות לשתי שאלות מרכזיות, בתחומים משיקים: א. באיזו מידה הצליח התרגיל להתמודד עם האתגרים הקונצפטואליים והמעשיים של ניהול מלחמה בחזית האזרחית? ב. מה עומק השיפור שחל בהיערכות החזית האזרחית בשנתיים האחרונות?

הישגי התרגיל

כל תרגיל, המבוסס על מתווה רלוונטי, והבוחן את מידת המוכנות של המערכות המופקדות על ביצוע משימה מסוימת, ובמיוחד משימה חיונית כמו ההגנה על החזית האזרחית בנתונים המיוחדים של מדינת ישראל בעת הזאת, הוא ראוי, חשוב ותורם. קל וחומר "נקודת מפנה 2", שנועד לתרגל, לבחון ולשפר מערכת אזרחית מסובכת וחיונית. התרגיל מהווה המשך ופיתוח לסדרה של תרגילים שנתיים העוסקים בניהול משברים בעורף הישראלי. תרגול עתי כזה הוא קריטי וחשוב לקיימו, במיוחד לאור הליקויים שנחשפו בתחום זה במלחמת לבנון השנייה.⁶

מעבר לכך, ראוי לציין מספר תחומים בהם נראה כי תרומת התרגיל הנוכחי חשובה במיוחד לקידום ההיערכות של החזית האזרחית בישראל. בראש ובראשונה ראוי להבליט את ההעצמה הניכרת ברמת המודעות של הציבור ובמיוחד של המערכת השלטונית בישראל לייחודה, לצרכיה ולבעיותיה של החזית האזרחית. נראה כי מלחמת לבנון השנייה אכן יצרה הבנה חדשה, עמוקה וממשית, הן בציבור הרחב והן בקרב מקבלי ההחלטות לגבי חיוניותה של החזית

האזרחית, כמרכיב מקביל בחשיבותו לחזית הצבאית. ברמה הקונצפטואלית היו כאלה שכבר בעבר הצביעו על התפתחות זו כמאפיין מכריע, המחייב התייחסות הולמת במסגרת תפיסת הביטחון של מדינת ישראל: הוספת ממד ההתגוננות לממדי ההרתעה, ההתרעה, וההכרעה והיערכות ארגונית ותשתיתית⁷ אחרת מול האיומים החדשים.

נראה כי למרות שהתרגיל שיקף הבנה של מקבלי ההחלטות באשר לחיוניות הנושא, הבנה זו לא תורגמה עדיין בהכרח, באופן מוחשי וברור, לכלל השקעות בבניית יכולות מספיקות בתחומי ההתגוננות האזרחית. הוויכוח בישראל לגבי היחס בהשקעות בין הקוטב של החזית הצבאית לבין הקוטב של החזית האזרחית, או בין אסטרטגיית המתקפה לאסטרטגיית ההגנה עדין לא הוכרע. אולם הוא מתקיים ובמסגרתו ניכרת מודעות גוברת לצורך בהטיה מאזנת של משאבים ומאמצים מעדיפות ברורה וארוכת שנים לתחום הצבאי-התקפי לתוספת משאבים לתחום האזרחי-התגוננותי. אם התרגיל תרם בכיוון זה, הרי שההשקעה בו הייתה כדאית וראויה.

במסגרת זו ראוי להתייחס לדבר קיומו, כחלק מהתרגיל, של הדיון בקבינט. במשך שנים רבות היו שטענו כי תרגילים אסטרטגיים צה"ליים לוקים בכך שהמעטפה הרחבה של מכלול השיקולים המדיניים והביטחוניים אינו "משוחק" על ידי הממשלה או נציגיה המוסמכים. לעתים מינה צה"ל אישיות פוליטית בכירה לשעבר ל"שחקן" את תפקיד ראש הממשלה בתרגילים כאלה. העובדה שהפעם חרגה הממשלה מנוהגה, ואכן התקיים דיון כזה, מעידה אף היא על החשיבות שיש לעיסוק ממלכתי בכיר בסוגיות החזית האזרחית. פחות חשוב מה נדון במסגרת דיון זה. אפילו אם נניח כי המהלך מבטא בעיקר שיקול פוליטי מול הציבור,⁸ אין בכך שום פסול, ובלבד שהדבר לא יישאר בגדר אקט חד פעמי וייכנס לשגרה, הן בתרגילים של החזית האזרחית והן בתרגילי מפקדות צה"ליים בכירים בעתיד.⁹

רשות החירות

הלאומית – הישגים ומגבלות

רשות החירות הלאומית (רח"ל) נמצאת למעשה בשלבים הראשונים של קיומה.¹⁰ הרשות, שהוקמה כלקח מרכזי ממלחמת לבנון השנייה, אמורה לתת מענה לחוסר, שנחשף שוב ושוב באירועים ביטחוניים בעבר, בגוף ממלכתי בכיר שירכו ויכוון את הפעילויות של כל הגופים הרבים העוסקים באתגרי שעת חירום ובאסונות המוניים. יש קושי להעריך גוף שנמצא עדיין בחיתוליו ומן הסתם מגשש עדיין את דרכו באפילת הבירוקרטיה השלטונית הסבוכה של ישראל. מה שניתן לומר בשלב זה על הרשות הוא שעצם קיומה והפעלתה מהווה צעד נכון וחשוב בהסדרת היחסים בין הגופים השונים העוסקים במלאכת החירות בחזית הפנימית.

מתרגיל "נקודת מפנה 2" קשה ללמוד באיזו מידה המאפיינים הארגוניים וממדי האחריות של רח"ל אכן עונים על האתגר. מלכתחילה ניצבה השאלה באיזו מידה הצבתה של רח"ל כגוף במשרד הביטחון משקפת את הפתרון הארגוני האופטימאלי. יש שגרסו¹¹ כי נכון יותר להקימה ולקיימה מחוץ למשרד הביטחון. זאת, נוכח ההערכה כי שר הביטחון וצמרת מערכת הביטחון, במיוחד במלחמה, יהיו ממוקדים, מטבע הדברים, בניהול החזית הצבאית ובהפעלת צה"ל ולא יוכלו לרכז את תשומת הלב הראויה לחזית הפנימית, עם כל סבך האתגרים הקשורים לניהול אוכלוסייה במשבר. התרגיל הנוכחי כנראה לא נתן תשובה מספקת לסוגיה זו, בין השאר משום שלא נכללה בו הפעלת הצבא במקביל לתרגול המערכות האזרחית. על פי דיווחי רח"ל עצמה, התיאום עם הגורמים השונים לפני התרגיל ובמהלכו היה "מצוין".¹² אולם ספק אם התרגיל יכול היה לדמות את המציאות הכאוטית הצפויה בשטח בזמן של מלחמה. גם אם בדרג הממשלתי – לאומי הגיעו הגורמים השונים, בתיאום של רח"ל, להסכמה ולהבנה, אין בכך כדי להבטיח את שיתוף הפעולה הנחוץ בשטח עצמו,

בהעדר יד ברורה ומוסמכת, הפוקדת בצורה ריכוזית על כל גורמי ההפעלה בשעת חירום.

נראה כי בתחום חשוב אחר עליו מופקדת רח"ל אכן חל שיפור. המדובר ביצירת תמונת מצב מוסמכת על המתרחש בחזית האזרחית הפנימית, לצורך קבלת ההחלטות של הממשלה ושר הביטחון. יכולתה של רח"ל לקלוט ולעבד תמונת מצב אמינה לגבי אירועים רבים המתנהלים במקביל בתאי שטח שונים אינה דבר של מה בכך. לצורך כך עליה עוד לבנות כלים אמינים של ניהול ועיבוד מידע, בהסתמך על דיווחים מהשטח, שלא תמיד יהיו אמינים (בשונה מתזרים ידיעות בתרגיל מנוהל). נדגיש כי במצב חירום, המתאפיין בדמורליזציה, יהיו מין הסתם דיווחים שונים ואף סותרים שיקשו על עיצוב תמונת מצב נכונה של החזית האזרחית.

שאלה מקבילה היא סוגיית יחסי הגומלין בין רח"ל כמרכז דיווח וניהול מידע לבין המרכז לניהול משברים לאומיים (מנ"ל), האמור לשמש כ"חדר מצב" של משרד ראש הממשלה.¹³ במקרה הטוב, אמור ה-מנ"ל, שהוקם רשמית כחלק מלקחי ועדת וינוגרד, ועל בסיס מה שהופעל בצורה חלקית כבר במלחמת לבנון השנייה, להיות מוזן, בכל הקשור למה שמתרחש בחזית האזרחית ובצרכיה, על ידי רח"ל של משרד הביטחון (במקביל להזנה של מוצב הפיקוד העליון של צה"ל לגבי החזית הצבאית). אולם ניתן להניח שזה תרחיש סטרילי בעיקרו. ה-מנ"ל ומקבלי ההחלטות, כולל שר הביטחון, יהיו מוזנים, מן הסתם, על ידי גורמים שונים ורבים, חלקם לא דווקא ממוסדים. כאן צפויה עוד לרח"ל עבודה רבה של הסדרת מקומו במערכת, עד שיוכל למצות את ייעודו כמרכז תמונת המצב לגבי החזית האזרחית. מהאמור ניתן להסיק כי התרגיל אכן רשם כמה נקודות זכות חשובות בכל הקשור לקידום ההיערכות של החזית האזרחית, אולם הדרך עוד ארוכה והעבודה עוד רבה בהפיכת גורמי ההישג הללו לנכסי צאן ברזל בני קיימא.

אתגרים הדורשים מענה

נראה כי אם התרגיל השכיל לקדם כמה סוגיות חשובות ברמה הממלכתית ואולי גם בתחום מערכת קבלת ההחלטות הלאומיות, תרומתו לקידום המערכות החינוכיות של כלי ההפעלה הטקטיים, למתן מענה לאתגרים הצפויים בשטח, קטנה יותר. כבר אמרנו שבתחומי ההפעלה הטקטית בתרגיל לא היה הרבה מין החידוש. הכלים שהופעלו בעבר הופעלו גם בתרגיל הנוכחי, ללא מתן מענה מספיק לבעיה החריפה ביותר שהתגלתה באירועים בעבר, ובמיוחד במלחמת לבנון השנייה: סוגיית השליטה והניהול של אירועים בתא שטח נתון.

ככל שרבה החשיבות בניהול אסטרטגי נכון של החזית האזרחית ברמה הלאומית, הוא לא יספיק ולא ייתן מענה לאתגרים הצפויים בשטח. למה הדבר דומה? לניהול סדור של החזית הצבאית ברמה הלאומית והמטכ"לית (ואין ספק בחשיבותו), ללא ניהול נאות של המערכה והקרבות בתאי השטח בהם מתבצעת הלחימה הלכה למעשה. כפי שצה"ל אמור להכין עצמו בכל הרמות, מהאסטרטגית הלאומית ועד הרמה הטקטית בשטח, כך גם מתחייב בחזית האזרחית. לכן אין מנוס מהקמה של מערכת משולבת לניהול סדור של האירועים הטקטיים בשטח. יותר מכך, היות וכאן מדובר בהפעלה של אזרחים במצוקה ובטיפול בהם, בנסיבות קשות של פגיעה המונית אפשרית, של בהלה ודמורליזציה, של קריסת מערכות תשתית חיוניות, בעיית השליטה היא קשה ומסובכת עוד יותר. ערפל הקרב בחזית האזרחית, מצוקת האזרחים חסרי הישע והקושי לתת מענים נכונים בזמן אמת, צפויים להציב בפני המערכת אתגרים מהמעלה הראשונה. ונשאלת השאלה: מי ינהל את הקרב הזה?

"נקודת מפנה 2" לא נתן תשובה מספקת לשאלה מרכזית זו. הקמתה של רח"ל לכשעצמה לא תפתור את הבעיה הקריטית של השליטה והניהול של אירועי חירום קשים, מקבילים ורצופים, בתאי השטח השונים. היא אינה בנויה לכך וספק אם מחולליה

התכוונו שזה יהיה יעודה. וכאן טמונה המכשלה העיקרית: מעצבי המערכת אולי נתנו דעתם למערכת העל. הם לא נתנו עדין פתרון למערכות המבוזרות בשטח. ללא קביעה חוקית וממוסדת של גורם אחראי לניהול משברים ברמת השטח, המערכת תקרוס. רח"ל או כל גורם שלטוני אחר בירושלים או בתל אביב לא יוכלו לתת מענים למה שמתרחש בעת ובעונה אחת במקומות שונים ברחבי הארץ. אין מנוס מביזור של סמכויות ההפעלה והניהול. הגורם היחידי שיכול להתמודד עם אתגרים חריפים של מלחמה בחזית

האזרחית הוא מי שיודע (אכן במגבלות) לנהל את השטח בשגרה: הרשות המקומית.

למעשה, יש כבר עתה רשויות מקומיות לא מעטות שהשקיעו רבות בהיערכות לשעת חירום ואף הגיעו להישגים חשובים. במסגרת זו נוצרו גם החיבורים ההכרחיים בין ראש הרשות (המשמש גם על פי חוק כראש ועדת מל"ח המקומית) והמנגנונים הכפופים לו לבין הגופים האחרים העוסקים במלאכה בשעת חירום, כולל יחידות פיקוד העורף במרחב,¹⁴ משטרת ישראל והאחרים. רשויות

אחרות ערוכות פחות מול האתגר הצפוי ויש צורך דחוף לעודדן ולסייע להן בהדרכה ובתקציבים. זהו ללא ספק ייעוד ראוי לרח"ל.

בתרגיל עצמו, בחלקו השני, תורגלו רשויות מקומיות וגופי ההפעלה האחרים, בצורה חלקית ובמתכונת שבלונית. בחינת זיקות הגומלין בין הרשויות המקומיות לבין גופי ההפעלה האחרים ובין

סיכום: האם החזית האזרחית מוכנה לאתגרי העתיד?

תרגיל "נקודת מפנה 2" הוצג כשלב חשוב בהיערכות החזית האזרחית של מדינת ישראל. כפי שראינו, אכן היו בתרגיל כמה תשומות משמעותיות שיש בהן משום תרומה פוטנציאלית לבניית היכולות של המדינה ומערכותיה להתמודד עם האתגר החריף. יחד עם זאת, יש להזכיר ולהדגיש כי כמו בכל הקשור לחזית הצבאית, לא פחות מכך גם בתחומי החזית האזרחית, אין פתרונות מיידיים. יש הכרח בעבודה קשה וארוכה של בניית הכוח והיכולות. בתחומים הסבוכים של התגוננות החזית האזרחית המאמץ הוא קשה ומורכב יותר. זאת, משום שבניגוד לצבא, המהווה גורם היררכי בעל מסורת ארוכת שנים של בנייה, תרגול, הטמעה והפקת לקחים, הגורמים האזרחיים וודאי האוכלוסייה האזרחית עצמה, חסרים מאפיינים אלה.

התרגיל הנוכחי, עם כל חשיבותו ובולטותו, עסק רק בחלקים מוגבלים של היריעה הרחבה. האיומים על החזית האזרחית הם רבים ומגוונים וכך גם המענים המתחייבים. על מנת למקסם את ההגנה על החזית האזרחית יש צורך בפיתוח תפיסה ועשייה רב שכבתית:¹⁶ חלקה קשורה למניעת האיום או לדחיתו, חלקה תורמת לממד ההרתעה הישראלית מול יריביה, חלקה עוסקת בפיתוח יכולות התקפיות של צה"ל לצורך צמצום האיום על ריכוזי האוכלוסייה, חלקה בונה אמצעי הגנה אקטיבית ומערכי הגנה פאסיבית¹⁷ וחלקה אמורה להתמקד בטיפול באוכלוסייה האזרחית. רק עשייה משולבת ומתואמת בכל הנדבכים הללו תקדם את מוכנות החזית האזרחית. בהקשר זה ניתן להעריך כי "נקודת מפנה 2" יכול לשמש מקפצה חשובה לשיפור המוכנות. אולם בו לכשעצמו אין די לראותו כנקודת מפנה. לכל היותר הוא שלב בדרך הארוכה שעוד לפנינו.¹⁸

ולבסוף נדגיש כי מכל תרגיל, וכך גם מזה הנוכחי, ניתן להפיק הרבה לקחים לגבי מה שתורגל וגם לגבי מה

המערכות המקומיות לבין רח"ל והגופים הממלכתיים האחרים תורגלה באורח שלא חידש ולא פתח אופקים חדשים להיערכות מעודכנת וראויה בשטח. הדבר נכון במיוחד בכל הקשור לטיפול הפסיכו-סוציאלי והתשתיתי מול פגיעות שגרמו לנזקים נרחבים בנפש (תרתי משמע) וברכוש. במסגרת זו נציין כי גורם חשוב נוסף שלא נכלל כנראה בתרגיל הם גורמי המגזר השלישי, שהפכו במשך השנים למערכות מטפלות ומסייעות חשובות בשטח, בעיקר באזורי מצוקה, כפי שהיה גם במלחמת לבנון השנייה.¹⁵

לסיכום חלק זה, ניתן להעריך כי מנקודת המבט של השטח עצמו, בראייה מלמטה למעלה, היה התרגיל מוגבל וחסר. בפני הגורמים הפועלים בשטח בשעת חירום ניצבות שתי שאלות עיקריות: האחת – מי יהיה הגורם המוביל והמוסמך בשטח לקבלת החלטות ולשילוב הכוחות הפועלים מול האוכלוסייה הנפגעת? והשנייה – מי – ברמה הלאומית – ייתן פתרונות ומענים לצרכים שהמערכות המקומיות לא מסוגלת לתת. נראה כי שתי שאלות חשובות אלה נותרו גם לאחר

התרגיל ללא מענה מספק.

התרגיל לא שימש פלטפורמה למיסוד מעמדו המוביל של ראש הרשות המקומית בניהול משבר בתחומו ואף לא מיצב את רח"ל בתור הגורם הממלכתי המסוגל לפתור לרשות המקומית בעיות שמעבר ליכולתה. מבחינות אלה נשארו אחרי התרגיל באותו מצב שידענו בעבר.

שלא תורגל. כאן יכולה להיות שעתה היפה של רח"ל: אם תשכיל לרכז נכוחה את הלקחים הנכונים, ללא משוא פנים, אם תראה את מה שיש ולא פחות מכך את מה שעוד אין, ובעיקר אם תצליח לכפות עצמה כגורם משמעותי הדואג ליישום הלקחים ולהמשך הטמעתם לאורך זמן – זה יהיה הישגה העיקרי ותורמתו הייחודית של התרגיל.

הערות

- 1 הדוח המוביל על היערכות העורף ותפקודו במלחמת לבנון השנייה פורסם על ידי מבקר המדינה ביולי 2007 (2 כרכים: תקציר והדוח המלא). ועדת וינוגרד העדיפה שלא לחקור את הנושא לעומקו והסתפקה בכמה הערות כלליות.
- 2 בדרך כלל השימוש השגור והפחות ראוי הוא במושג "עורף", המשדר נחיתות של חשיבות מול המתרחש בחזית הצבאית. משום כך מוצע לעשות שימוש במושג "חזית אזורית", במקביל ל"חזית צבאית", על מנת להמחיש את החשיבות המקבילה הנודעת לחזית זו בעימותים עתידיים.
- 3 על תרחישי הייחוס הושמעו דעות מגוונות. היו שטענו להגזמה רבה ואחרים העריכו כי מפת האיומים שהוצגה בתרגיל אכן חמורה אך ריאלית במידה סבירה. ראה: רון בן ישי, "איום על העורף בהיקף שלא הכרנו", YNET, 6 באפריל 2008. הוצאת האיראנים מהתרחיש מפחיתה במידה ניכרת את היקף האיום ונגזרותיו.
- 4 הודעת דובר צה"ל, ב-6 אפריל 2008: "רשות החירום הלאומית (רח"ל), שהקמתה אושרה בחודש ספטמבר האחרון, בעקבות ממצאי מלחמת לבנון השנייה, היא שתנהל את התרגיל ותשלוט בגורמי הביטחון בעורף".
- 5 החשש בישראל מתגובה של חזבאללה על חיסול עמאד מוע'ניה, הדיבורים על תחושה של מתח בחזית רמת הגולן, הצהרות של מנהיגים ישראלים כנגד המאמץ הגרעיני האיראני, כמו גם פרסום שלא היה קשור לתרגיל באשר להחלטה לחלק שוב בעתיד ערכות אב"כ לאוכלוסייה הישראלית.
- 6 מאיר אלרן, "החזית האזורית במלחמת לבנון השנייה", בתוך: **מלחמת לבנון השנייה: היבטים אסטרטגיים**, קובץ מאמרים, מאיר אלרן ושלמה ברום עורכים, ידיעות ספרים, תל אביב: 2007, עמ' 101-119.
- 7 דן מרידור, שעמד בראש הוועדה לגיבוש תפיסת

- הביטחון של ישראל, 2006, התייחס פומבית למרכיב ההתגוננות בתקשורת. ראו: **מעריב**, 31 באוגוסט 2006 וכן **הארץ**, 3 באוקטובר 2006.
- 8 "השרים הופגזו בתרחישים, אבל קשה היה לשדר להם תחושת חירום אמיתית" **הארץ**, 11 אפריל 2008.
- 9 יואל מרקוס, "האם השתתפות הממשלה בתרגיל היא רק כסת"ח מקדים לוועדת החקירה הבאה?" **הארץ**, 8 באפריל 2008; יונתן לרנר, "מה עם מוכנות הממשלה?" **הארץ**, 14 באפריל 2008.
- 10 מאיר אלרן, "רשות החירום הלאומית: סיכוי חדש או עוד מאותו הדבר", **עדכן אסטרטגי**, נובמבר 2007.
- 11 זו היתה המלצת המועצה לביטחון לאומי לממשלה לפני קבלת ההחלטה על הקמת רח"ל במשרד הביטחון. ראו גם מאמר מערכת, **הארץ**, 10 אפריל 2008.
- 12 "כולם עבדו בתיאום" דיווח ראש מטה רח"ל, תא"ל (מיל.) זאב צוקרס. **ידיעות אחרונות**, 11 באפריל 2008.
- 13 על פי החלטת הממשלה מס' 2288 מ-25 ביולי 2007, אמור המנ"ל להציג תמונת מצב לאומית אינטגרטיבית, עדכנית ודינמית של מצב הדברים בזמן נתון לראש הממשלה, לממשלה ולוועדת השרים בעיתות חירום.
- 14 יקל"ר – יחידת קישור לרשות המקומית של פיקוד העורף הוקמו והוקצו להפעלה בשעת חירום, למען יצירת שיתופי פעולה במקרי חירום במתארים שונים.
- 15 על הצורך בפיקוח אפקטיבי על הפעילויות של הגורמים החוץ ממשלתיים ובמקרים של קהל שבוי או חלש, ראו: **העורף כחזית, היבטים כלכליים לנוכח השינוי באופי העימותים**, מסמך שהוכן על ידי צוות בראשות דן מרידור לפורום קיסריה, 15 ביוני 2007.
- 16 ראה: מאיר אלרן, "בל נפנה עורף לחזית האזורית", **עדכן אסטרטגי**, כרך 10, גיליון 2, אוגוסט 2007.
- 17 העיסוק הציבורי בשאלות המיגון הפיזי הוא נרחב. נראה כי המדיניות המובילה הינה עדיין זו שנקבעה על ידי ראש הממשלה אהוד אולמרט קרי, "לא נמנע עצמנו לדעת". ראו בעניין זה מירב ארלוזורוב, ב-**דה מרקר**, "מישהו זוכר את העורף", 5 במארס 2008; "אף אחד אינו אומר את האמת לעורף", 6 במארס 2008.
- 18 מפקד פיקוד העורף באתר דובר צה"ל, 9 באפריל 2008 "אנחנו רוצים לעשות תרגיל כל שנה, פיקוד העורף בוודאי יתרגל כל שנה".